

PESA INTERNATIONAL JOURNAL OF SOCIAL STUDIES

PESA ULUSLARARASI
SOSYAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

February 2018, Vol:4, Issue:1 Şubat 2018, Cilt:4, Sayı:1
e-ISSN: 2149-8385 p-ISSN: 2528-9950
journal homepage: www.sosyalarastirmalar.org

Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin Hicret Risâlesi Üzerine Bir Değerlendirme An Evaluation on "Treatise of Migration" Belongs to Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevi

Ekrem GÜLŞEN

Dr. Öğr. Üy., Sakarya Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, Temel İslam Bilimleri Bölümü, egulsen@sakarya.edu.tr

<https://doi.org/10.25272/j.2149-8385.2018.4.1.03>

MAKALE BİLGİSİ

ÖZET

Makale Geçmişi:

Geliş 15 Ara 2017
Gözden Geçirilmiş Sürümün geliş
tarihi 18 Ocak 2018
Kabul 20 Ocak 2018

Anahtar Kelimeler:

Bosna-Hersek, Hicret Risâlesi, Hilmi
Baba Bosnevî, dâruharp-dâruislâm,
işgal, göç, Avusturya-Macaristan.

© 2017 PESA Tüm hakları
saklıdır

Osmanlı Devleti için 19. asrın son çeyreğine, "hüzün yılları" diyebiliriz. Zira onun, Fatih devrinden (1451-1481) II. Abdülhamit'in (1876-1909) tahta geçmesine kadar dört yüz yıldan fazla kaldığı Balkanlar'dan ve özellikle Bosna-Hersek'ten beklenmedik bir şekilde çekilmesi, ardından Avusturya-Macaristan'ın ülkeyi 1878'de işgalinin, toplumsal ve siyasal alanda etkileri derin ve geniş olmuştur. Bu durum karşısında Boşnaklar yer yer direnişe geçmişlerse de başarılı olmamışlardır. Habusburg (Avusturya) yönetiminin Boşnak Müslümanları asimile etmeye kalkışması karşısında, Türkçe yayımlanan Vatan gazetesi ve diğer matbuatta Bosna-Hersek'teki Müslümanların durumu ve ülkeden hicret/göç sorunu; Bosna'nın dâruharp olduğu, Müslümanların dâruislâm olan Osmanlı topraklarına göç etmesi gerektiği, önemli meselelerden biri olarak tartışılmıştır.

Bu dönemde hicret ve dâruharp tartışmalarına katılan ve bu hususta Hicret Risâlesi kaleme alanlardan biri de Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'dir. Bosnevî çalışmasını, Bosna'nın dâruharp olduğu ve hicrete gücü yetenlerin dâruharp'ten İslam beldelerine hicret etmelerinin farz olduğu tezi üzerine oturtmaktadır. Çalışmada delil olarak sunulan âyetlerin yorumu Hâzin, Neseî, Beğavî ve Râzî vb. gibi tefsirlerden, hadisler Ebû Dâvûd, Nesâî ve Beyhakî vb. hadis mecmuaları ve şerhlerinden alınmıştır. Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi 421'de bulunan ve müellif hattı olan Bosnevî'nin çalışması, Bosna'nın kesin olarak dâruharp olduğunu kabul etmekle beraber, bunun nedenini ortaya koyamamıştır.

Bu çalışmada işgal sonrası Boşnaklar arasında kafa karışıklığına neden olan hicret/göç olgusu ve Hilmi Baba'nın Hicret Risâlesi ele alınmaktadır.

ARTICLE INFO

ABSTRACT

Article History:

Received 15 December 2017
Received in revised form 18 January
2018
Accepted 20 January 2018

We can call the years of griefs the last quarter of 19th century of Ottoman Empire. It's retreating unexpectedly from Balkans, especially from Bosnia where it governed more than 400 years from Fatih Sultan Mehmet (1451-1481) to II. Abdülhamit (1876-1909), followed by occupation by the Austro-Hungarian in 1878 had great impact on social and political life. Under this circumstances, even though Bosnian had resisted locally, they could not be successful. Due to assimilation policy of Habusburg administration (Austria) on Bosnian Muslims, status of Muslims in Bosnia-Herzegovina, being of Bosnia a dar-ul harp (country of war), migration (hijrat) to Ottoman region where is

Keywords:

Bosnia and Herzegovina, Treatise about the migration, Hilmi Baba Bosnevi, dar-ul-Islam-dar-ul harp, Empire, Occupation, Austria-Hungary.

dar-ul Islam, had been discussed on the Vatan newspaper and other press published in Turkish.

In this period, Hilmi Baba Huseyin b. Bosnavi had been attended this discussion of migration (hijrat) and wrote an article titled "Hicret Risâlesi". His study was based on the thesis that Bosnia was a dar-ul harp and migration to Islamic regions is religious duty for them who can afford. Interpretation of verses used as a evidence has been cited from commentary on Quran such as Hazin, Nesefti, Beğavî, Râzî, hadiths from commentaries of hadith and pamphlets such as Ebu Davud, Nesai and Beyhaki. Despite Bosnavi's study which is available at İbrahim Efendi 421 in Library of Süleymaniye as author's calligraphy, postulated definitely that Bosnia was dar-ul harp, could not explained the exact reason of this. In this study, hijrat phenomenon that caused confusion among the Bosnians post occupation and "Hicret Risâlesi" of Hilmi Baba were discussed.

Bu makale, şu uluslararası sempozyumda sunulan tebliğin genişletilmiş şeklidir: International Congress on Political, Economic and Social Studies (ICPESS) 19-22 May, 2017-Sarajevo/BOSNIA HERZEGOVINA.

GİRİŞ

Çalışmanın muhteviyatına geçmeden önce, hicret kelimesinin kısa tarifini yapmak uygun olacaktır. Sözlükte, "terk etmek, ayrılmak, ilgisini kesmek" anlamına gelen hecr (hicrân) mastarından isim olan hicret, "kişinin herhangi bir şeyden bedenen, lisânen veya kalben ayrılıp uzaklaşması" demektir. Ancak kelime daha çok "bir yerin terkedilerek başka bir yere göç edilmesi" anlamında kullanılmaktadır. Terim olarak genelde gayri müslim ülkeden (dârulharp) İslâm ülkesine göç etmeyi, İslâmî literatürde ise en bilinen anlamıyla Hz. Peygamber'in ve Mekkeli Müslümanların Medine'ye göçünü ifade etmektedir (Önkal, "Hicret", XVII, 458-462). Hicretin bu durumunu kısaca şu şekilde özetlemek mümkündür:

Kureyşlilerin Allah'a (cc.) karşı azgınlıkları ve zulümleri arttığında Hz. Peygamber'in (sav.) onlara getirdiklerini reddettiler ve ona tabi olanlara eziyet ve işkence yapmaya başladılar. Bu işkenceleri zirve yaptığı bir zamanda savaş izni veren âyet nazil olmuştur.⁹⁷ Medinelilerden bir grup Hz. Peygamber'e, (sav.) tabi olanlara yardım edeceğine bîat edince Hz. Peygamber (sav.), Medine'ye hicret etmelerini emretmiş ve onlara şöyle seslenmiştir: Yüce Allah (cc.) size emniyet bulacağınız bir yurt vermiş ve o yurt halkını size kardeş yapmıştır. Bunun ardından Müslümanlar grup grup, Mekke'den ayrılıp Medine'ye hicret etmişler, fakat Hz. Peygamber (sav.) Yüce Rabbinin emrini beklemek ve daha sonra hicret etmek üzere Mekke'de kalmıştır (İbn Hişâm, *es-Sîre*, (ter. Y. Velişah Uralgiray), II, 37 (özetle)). İbn Hişâm'ın *es-Sîre* isimli eserinde hicret, özetle bu şekilde aktarılmaktadır. Biz bu çalışmada Hilmi Baba b. Hüseyin Bosnevî'nin *Hicret Risâlesi*'ni tanıtmaya ve değerlendirmeye çalışacağız. Tanıtıma geçmeden önce müellif hakkında kısa bir bilgi vermek yerinde olacaktır.

1. Hilmi b. Hüseyin Bosnevî Kimdir?

Çalışmamıza konu olan Bosnalı *Hicret Risâlesi* yazarı Hilmi Baba olarak bilinen bu zatın tam adı, Hilmi b. Hüseyin Taşlıcavî el-Bosnevî'dir. Hayatı hakkında fazla bilgi bulamadığımız ve kütüphane kayıtlarındaki eserlerinden tanıdığımız müellifin, Yenipazar sancağına bağlı Taşlıca'da doğduğunu düşünüyoruz.⁹⁸ 1868'li yıllarda İstanbul medreselerinden arkadaşı olan

⁹⁷ Bkz. Hac, 22/39-40, "أَذِنَ لِلَّذِينَ يُقَاتِلُونَ بِأَنفُسِهِمْ ظِلْمًا وَإِنَّ اللَّهَ عَلَىٰ نَصْرِهِمْ لَقَدِيرٌ، الَّذِينَ أُخْرِجُوا مِنْ دِيَارِهِمْ بِغَيْرِ حَقٍّ إِلَّا أَنْ يَقُولُوا رَبُّنَا اللَّهُ وَلَوْلَا دَفْعُ اللَّهِ النَّاسَ بَعْضَهُمْ بِبَعْضٍ لَفُتِنُوا لِلَّذِينَ ظَلَمُوا وَإِنَّ اللَّهَ لَقَوِيٌّ عَزِيزٌ. لَقَدْ مَنَّ اللَّهُ عَلَى الَّذِينَ هَاجَرُوا مِنْ دِيَارِهِمْ إِلَىٰ دَارِ اللَّهِ وَأُولَٰئِكَ هُمُ الصَّادِقُونَ وَالَّذِينَ كَفَرُوا لَعْنَةُ اللَّهِ عَلَى الْكٰفِرِينَ، (Kendileriyle savaşılan (mü'min) lere (karşı koyma) izn (i) verildi. Çünkü onlara zulmedilmiştir ve şüphesiz Allah, onlara yardım etmeğe kadirdir. Onlar, sırf "Rabbimiz Allah'tır" dedikleri için haksız yere yurtlarından çıkarıldılar. Eğer Allah'ın bazı insanları diğer bazılarıyla savunması olmasaydı, içlerinde Allah'ın ismi çok anılan manastırlar, kiliseler, havralar ve mescitler yıkılırdı. Allah, kendi(dini)ne yardım edene elbette yardım eder. Kuşkusuz Allah, kuvvetlidir, gâlibdir.)

⁹⁸ Bkz. Çalışmadaki vakfiye mührü yazısı.

Mehmet Tefvik Azabacı'nın (1838-1918) (Laviç, "Mehmed Tefvik Azabacı", XXVIII, 536) doğumuna nispetle onun da 1835-40'lı yıllarda doğmuş olabileceğini tahmin ediyoruz.

Hilmi Baba, ilköğrenimini ülkesinde tamamlamasının ardından, İstanbul'da ve Medine Mahmûdiye Medresesinde eğitim gördüğünü (Hilmi Baba, Hicret Risâlesi, vr. 30a), üzerinde çalışma yaptığımız *Hicret Risâlesi*'ni de 23 Şevval/5 Ağustos 1302/1885'de Medine'de kaleme aldığını, çalışmanın ferağ kaydından öğrenmekteyiz (Hilmi Baba, vr. 30a). Eğitiminin ardından ülkesine döndüğünü düşündüğümüz Hilmi Baba, Bosna'nın Avusturya-Macaristan güçleri tarafından 1878'de işgalinin ardından, daha önce eğitim için geldiği İstanbul'a, hicret maksadıyla/niyetiyle yeniden dönüş yaptığını düşünüyoruz. Ömrünün son senelerini İstanbul'un, Eyüp semtinde (Hilmi Baba, vr. 23ab) vaaz ve nasihatle geçirdiğini zannettiğimiz Hilmi Baba'nın kabrinin de İstanbul'da olduğunu söyleyebiliriz.

Öte yandan Hilmi Baba, İstanbul Fatih camiinde öğrenci olduğu yıllardaki hocalarından yalnız Hacı Ali Efendi'nin⁹⁹ ismini zikretmektedir.

Tamamı yazma olan çalışmalarını Arapça olarak kaleme alan müellifin, kütüphane kayıtlarında yedi eseri bulunmaktadır. Bunlar şunlardır:

- a. *Fethu'l-esrâr ve'l-müşkilât alâ Rûhi'l-beyân bi'l-işârât*¹⁰⁰
- b. *Tefsîru sûreti'd-Duhâ*¹⁰¹
- c. *Mu'cizâtü'n-Nebî*¹⁰²
- d. *Kitâbun mine'l-fıkh ve'l-fetvâ*¹⁰³
- e. *Risâle fi'l-hicre*¹⁰⁴
- f. *Risâle fi's-siyâse*¹⁰⁵
- g. *Mecâlisü'l-Bosnevi*¹⁰⁶

2. Hilmi b. Hüseyin Bosnevî'nin *Hicret Risâlesi*

2.1. Eserin Tanıtımı ve Yazılışı

Arapça ve Türkçe yazılan çalışmanın Süleymaniye Kütüphanesi, İbrahim Efendi Koleksiyonu 421'de bir nüshası mevcuttur. Müellif hattı olan eser 30 varaktır. Çalışmanın 9 varak kadarı Türkçedir ve aynı çalışmanın özetidir. Numarasız ilk varakta, bazı konu başlıkları ve eserde zikredilen bazı kaynakların sayfa numaraları ile vakıf mührü yer almaktadır. İkinci varakta Fatih Kütüphanesine vakfedildiğine dâir vakfiye yazısı bulunmaktadır. Çalışmada, çok rahat okunan nesih yazı, ince bir uç ve siyah mürekkep kullanılarak yazılmış sayfalar 22 satırdan müteşekkildir. Âyetler, istifade edilen kaynaklar ve önem atfeden kelimelerin üstünde kırmızı çizgiler bulunmaktadır. Keza cümle sonlarına da bazen tek, bazen üç kırmızı nokta konulmuştur. Varak numaraları verilen çalışmanın, sayfa kenarlarına da cetvel çekilmiştir.

⁹⁹ Bkz. Hilmi Baba, *Mecâlisü'l-Bosnevi*, Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 517, c. I, vr. 262, sonradan yazıldığı anlaşılan ve kitabın sonuna eklenen çalışmanın mukaddimesi.

¹⁰⁰ Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr.132'de bulunmaktadır.

¹⁰¹ Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 137'de bir nüshası bulunmaktadır. Bu tefsir hakkında daha geniş bilgi için bkz. Ekrem Gülşen, "Osmanlı'da "Mecâlis" Tefsir Geleneği: Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıca'vî Bosnevî ve "Tefsîru Sûreti'd-Duhâ" Örneği", İlim Yayma Vakfı, Kur'an ve Tefsir Akademisi, Osmanlı'da Tefsir Dersi Geleneği, *Sempozyum Kitapçığı*, İstanbul 2016, s. 65-96.

¹⁰² Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 211'de bir nüshası mevcuttur.

¹⁰³ Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 358'de kayıtlı bir nüshası vardır.

¹⁰⁴ Arapça ve Türkçe olarak kaleme alınan çalışma Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 421'de bulunmaktadır.

¹⁰⁵ Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 422'de bir nüshası vardır.

¹⁰⁶ Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 517 ve 518'de bulunmaktadır.

الحمد لله الذي قال في كتابه ومن يخرج من بيته مهاجرا إلى الله ورسوله ثم يدركه الموت فقد وقع أجره على الله.. الآية والصلاة والسلام على رسولنا محمد الذي هاجر بأمر الله تعالى من مكة إلى المدينة.....

Eserin sonu: اندن صكره هجرت ايتديكي يره كلدقده، بركاج اينك واوكوز الوب آنلره زراعت ايتره لر، زراعت بيلمئلره تعليم ايتديره لر،

زيرا إبراهيم بيغمبر عرفه دن شامة هجرت ايلدقده همان زراعتله مشغول اولمشدر و غايت غني الوب حانه دانلرك بيرى اولمشدر.

تمت الرسالة في مدينة المنورة في مدرسة المحمودية في 23 شوال، في سنة: Ferağ kaydı: 1302.

Besmele, hamdele ve salvelenin ardından müellif, eserini yazma sebebini de şöyle açıklamaktadır: “Kâfirlerin Bosna ve Rumeli’yi istila’ probleminin ardından, küfür diyarından hicret hususunda faal âlimlerle, kâfir ve zalimlere, hâli hazırdaki idâreye yaslanan âlimler arasında, ihtilaf vuku bulmuştur. Bunların bazısına göre, muktedir olanların dâulharp olan ülkeden hicret etmesinin farz, bazısına göre vâcip, diğer bazısına göre ise menduptur. Diğer bazılarında göre ise zulüm ve bidat çeşitlerinin İslâm beldelerinde çok, dâulharp olan beldelerde az olduğundan ve Mekke’nin fethinin ardından hicretin olmadığından¹⁰⁷ hicret etmenin haram olduğu görüşündedirler.

Hilmi Baba, konuyla ilgili olarak dâulharp olan ülkeden (Bosna-Hersek) hicret edilmesinde âlimlerin ihtilaflarını dile getirerek, nevbe/derviş ehlinde birisinin işaretiyle bu ülkeden İslâm beldesine hicret etmenin gerekli olduğunu delilleriyle ortaya koymaya çalışmaktadır (Hilmi Baba, vr. 2ab).

2.2. Eserin Kaynakları

Hilmi Baba’nın *Hicret Risâlesi* isimli eserindeki kaynaklarını genel olarak tefsir, hadis ve diğer kaynaklar olmak üzere üç grupta toplayabiliriz.

a. Tefsir Kaynakları

Hilmi Baba’nın başvurduğu tefsir kaynakları arasında ilk sırayı Hâzin’in *Lübâbü’t-te’vîl fi ma’âni’t-tevîl*’i (Hilmi Baba, vr. 3b, 5b, 6b, 7ab, 9a, 10b), ikinci sırayı Nesefî’nin *Medârikü’t-tenzîl*’i (Hilmi Baba, vr. 3b, 5b, 6b, 7b, 9a, 10b) almaktadır. Bunlara ilaveten Bağavî’nin *Me’âlimü’t-tenzîl*’i (Hilmi Baba: vr. 3a), Şeyh Zâde’nin *Envâru’t-tenzîl* hâşiyesi (Hilmi Baba, vr. 3b, 4a, 6a), İsmail Hakkı Bursevî’nin *Rûhu’l-Beyân*’ı (Hilmi Baba, vr. 18ab, 19a), Râzî’nin *Tefsîru’l-kebîr*’i (Hilmi Baba: vr. 5b, 8a, 12a), Beyzâvî’nin *Envârü’t-tenzîl*’i (Hilmi Baba, vr. 3b, 6a) ve Ebussuûd’un *İrşâdü’l-aklis’selîm*’i (Hilmi Baba, vr. 4b, 6a, 8a, 11a) onun birçok defa yararlandığı kaynaklar arasındadır.

b. Hadis Kaynakları

Hilmi Baba’nın hadis kaynakları arasında Ebû Dâvûd’un *Sünen*’i (Hilmi Baba, vr. 14a, 15b, 18a), Nesâî’nin *Sünen*’i (Hilmi Baba, vr. 14b), Beyhakî’nin *es-Sünenü’l-kübrâ* ve *Şu’abu’l-imân*’ı (Hilmi Baba, vr. 16a), Ahmed b. Hanbel’in *Müsned*’i (Hilmi Baba, vr. 14ab, 18a), Taberânî’nin *el-Kebîr*’i, *el-Evsat* ve *s-sağîr*’i (Hilmi Baba, vr. 15b, 16a), Alkamî’nin *el-Kevâkib* ve *Mülteka’l-bahreyn*’i (Hilmi Baba, vr. 15b), Hattâbî’nin *Garîbu’l-hadis* ve *Meâlimü’s-sünen*’i (Hilmi Baba, vr. 14b), Nevevî’nin *Şerh-i Müslim*’i (Hilmi Baba, vr. 13a), Tibî’nin *el-Kâşif*’i (Hilmi Baba, vr. 16b, 17b), Ali el-Kârî’nin *el-Mesâbih*’i (Hilmi Baba, vr. 18a) ziredebilir. Yine çalışmada yazar ismi verilmeden *Şerh-i Buhârî* (Hilmi Baba, vr. 13b), *el-Yenâbi’ fi şerhi’l-mesâbih* (Hilmi Baba, vr. 14a), *Hâşiye alâ süneni Ebî Dâvûd* (Hilmi Baba,

¹⁰⁷ Hz. Peygamber’in (sav.) “لا هجرة بعد الفتح” ، فقال: لا هجرة على الهجرة ، فقال: لا هجرة بعد الفتح” Mekke’nin fethinden sonra hicret yoktur” sözünü kastediyorlar. Bkz. İbn Hacer el-Askalânî, *Tehzîbu’t-tehzîb*, Müessesetu’l-risâle, 1. Baskı, 1418, X, 90.

vr. 14b), *Keşfü'l-esrâr* (Hilmi Baba, vr. 18b) ve *el-Mirkâh alâ Mişkâh* (Hilmi Baba, vr. 18a) gibi kaynaklara atıfta bulunulmuştur.

c. Diğer Kaynakları

Diğer kaynakları arasında Ali b. Ebî Tâlip (Hilmi Baba, vr. 6b), İbn Abbâs (Hilmi Baba, vr. 6b, 7b, 8b), Sehl b. Abdullah et-Tüsterî (Hilmi Baba, vr. 18b), Süddî (Hilmi Baba, vr. 6b), Sîbeveyh (Hilmi Baba, vr. 11a), Mâverdî (Hilmi Baba, vr. 14a), Münâvî (Hilmi Baba, vr. 15b, 16a), İbn Arabî *el-Fütühât* (Hilmi Baba, vr. 15a), Zemahşerî *el-Belâğât*, Yazıcı Zâde Muhammed Efendi, *Muhammediye* (Hilmi Baba, vr. 29a) ve el-Türbeştî (Hilmi Baba, vr. 18a, 16b, 17b) gibi sahâbî, tâbii ve diğer zevattan bazı isimler bulunmaktadır.

Yine müellif "ba'zu'l-kibâr", "kâle's-şurrâh" (Hilmi Baba, vr. 17a, 19a) vb. ibarelerle eser ve yazar ismi zikretmeksizin genel ibarelerle birtakım âlimlerin görüşlerine yer vermektedir. Bazen de başka eserlerden naklettiği bilgilerin sona erdiğini haber vermek için "nakledilen bilgi sona erdi" anlamında "intehâ" ve "intehe'l-kelâm" (Hilmi Baba, vr. 15a, 19b) vb. ibârelere yer vermektedir.

2.3. Hicret Risâlesindeki Tartışmalar

XX. yüzyılın nihayetinde iç savaş yaşayan Bosna-Hersek, Fatih devrinden (1451-1481) II. Abdülhamit'in (1876-1909) tahta geçmesine kadar, 415 yıl Osmanlı Devleti'nin yönetiminde kalmıştır (Akgündüz, s. 111-112). Bu zaman diliminde çok fazla huzursuzluk yaşanmayan ülkede, 1875-1878 yıllarında yaşanan iç isyanın ardından 13 Temmuz 1878'de imzalanan Berlin Antlaşması'yla ülke idaresi Avusturya-Macaristan devletine bırakılmıştır (Olaş, s. 6-15). Bu hakkı fırsat bilen Avusturya-Macaristan yönetimi, Bosna'da idareyi devralmak için 29 Temmuz 1878'de 200 bin kişilik bir ordu ile harekete geçerek, eskiden beri amaçları olan Doğu'ya genişleme düşüncelerini gerçekleştirmek üzere ülkeyi işgal etmek istemiştir (Olaş, s. 29-33). Hristiyan idâre altında yaşamak istemeyen Müslüman Boşnaklar, işgalcilere karşı koymasına rağmen, kısa sürede ülkenin tamamı Avusturya-Macaristan güçleri tarafından zaptedilmiştir (Olaş, s. 32-33).

Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'te idareyi ele aldığı 1878'den sonra Müslümanlar üzerindeki baskılar çoğalmış, yeni yöneticiler halka ağır vergiler yüklemişler, malları müsâdere edilmiş, topraklarından göç ettirmek için yoğun çaba sarf etmişlerdir. Okullarda eğitim dilinin Almanca olması, din eğitiminin Katolik mezhebine göre ayarlanmasıyla da Müslüman öğrencilerin Hristiyanlaştırılmasına çalışılmıştır. Adalet mekanizması ise Müslümanlara para, sürgün ve hapis cezaları uygulamıştır. Hicret edenlerin yerine diğer bölgelerden Hırvat göçmen getirilerek bölge nüfusunu, Müslümanların aleyhine değiştirilmeye çalışılmıştır. Bütün bunların yanında Müslümanlara, Katolikler vasıtasıyla ya Hristiyan olmaları ya da göç etmeleri hususunda baskılar yapılmıştır (Olaş, s. 90).

Avusturya idaresi ise meseleyi, öncelikle Doğu-Batı çatışması olarak ele alıyor ve Bosna-Hersek'ten Osmanlı topraklarına göç etme arzusunda olanların takas usulünden(!) para ekonomisine geçmekte direnen geri kalmış doğuluların hareketi olarak yorumluyordu (Tufan Gündüz, s. 98). Ayrıca, dış propaganda, çabuk ve çok para kazanma düşüncesi, dinî fanatizm, yeni yönetimi benimsememe, akrabalarının göç etmesi, Osmanlı devletinde çocukların eğitim alması ve iş imkanları arama, ticaretle uğraşma ve arazide çalışmanın zor olması gibi gerekçeleri, göçün sebepleri arasında zikrediyorlardı. Öte yandan, 1882 yılında Bosnalılar tarafından Avusturya idaresine verilen 3003 göç dilekçesinde ise hiçbir nedenden bahsedilmemiştir (Olaş, s. 91; Gündüz, s. 98).

Boşnakların Osmanlı topraklarına göç etme sebeplerini bildiren dilekçelerinde ise genel olarak Avusturya işgaliyle ortaya çıkan katliam korkusu, yeni idarî düzene alışamama, dinî etkiler ve İslâm beldesinde yaşama isteği, terk edilmişlik ve yalnızlık, Hristiyanlarla birlikte yaşamama arzusu gibi sebepler ileri sürülmüştür (Gündüz, s. 98).

Bâb-ı Âli'ye yayımlanmak için gönderilen “Bir Boşnak” imzalı 1884 tarihli yazıda, göçün temel nedeninin Avusturya'nın yaptığı zulümler olduğu, insanların bu yüzden vatanlarını terk ettiklerinden bahsedilmektedir. Mektuba göre, bazı beldelerde silah arama bahanesiyle evlere girilerek yağmalar yapılmış, zenginler hapse tıkmış, mal ve servetleri ellerinden alınmış, büyük çiftlik sahiplerinin ambar ve evleri yağmalanmıştır. Müslümanlara tahammüllerinin üstünde vergiler yüklenmiş, veremeyenlerin malları yok pahasına ellerinden alınmış, Müslüman memurlar işlerinden edilmiş, yerine Hırvat ve Slovenyalı köylüler vergi memuru yapılarak kısa sürede büyük servetler elde etmişlerdir (Olaş, s. 90; Gündüz, s. 98-99). Köylülerin hastalanan hayvanları, muayene yapılmadan telef edilmiş, süte peynire hasret bırakılmışlardır. Avrupa'da ortaya çıkan kolera salgınının ülkeye sirâyeti halinde hastalanan erkek ve kadınların, Müslüman-Hristiyan ayrımı yapılmaksızın karışık olarak hastanelerde tedavi edilmesi kararı alınmıştır. Öte yandan Avusturyalı idarecilerin Müslümanları domuz eti yemeye teşvik etmesi, askere alınan Müslüman gençlere bu hususta eğitim vermeleri halkı kızdırmaktaydı. Ne var ki şikâyetler mahallî hükümete bildirilince insanlar ya daha fazla ceza alıyorlar veya Avusturya İmparatoruna bu şikâyetler asla ulaştırılmıyor, sonunda insanlar son çareyi hicret etmekte buluyorlardı (Gündüz, s. 99-100'den naklen, *Tahrirat-Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği Belgeleri*, nr. 7/70).

Bunların yanında Müslümanlar arasında da evleri ucuza satın alabilmek için birbirini göçe zorlayanlar bulunuyordu. Din ve kültür bağıllığı Müslümanların Osmanlı Devletine göç etme nedenlerinden bir diğeridir. Yine 1881 senesinde çıkarılan askerlik yasası Müslümanlar arasında 1883'e kadar devam eden göçlere sebep olmuştur. 1882 yılında meydana gelen ayaklanma da göçlerde önemli bir rol oynamıştır. Bosna-Hersek eyalet yönetimi 1891 yılından itibaren göç edenlerin meslek ve yaş gruplarına göre istatistiğini tutmaya başladığından daha önce göç edenlerin sayısı tam olarak bilinmemekle birlikte, yapılan hesaplamalar 150 bin kişinin Osmanlı Devletine göç ettiğini göstermektedir (Olaş, s. 91-92).

Öte yandan Bosna-Hersek'in işgali, toplumda ve siyasette tamir edilemez büyük yaralar açmıştır. Bu meyanda ülke tamamen talan edilirken, gazeteler, medreseler, tekkeler hatta câmiler tamamen kapatılmış ve ezanlar okunmaz hale gelmiş, herkes geleceğinden endişe eder halde iken Boşnaklar, (Geçer, “Azapzâde (Azabacı) Mehmed”, s. 217) başta Osmanlı Devleti olmak üzere diğer ülkelere göç etmeye başlamışlardır.

Ülkede yaşanan bu göç problemini “Vatan” gibi Türkçe¹⁰⁸ yayımlanan gazetelerden takip etmek mümkünse de (Geçer, “İşgal Sonrası Bosna”, s. 191-205; Gündüz, s. 54), bu istila'nın Boşnak Müslüman nüfus arasında muazzam bir ihtilafa sebep olduğu aşikârdır. Bunun başında ise Bosna'nın dâruharp mı-yoksa dâruislâm mı olduğu tartışmaları ve Türkiye'ye hicret sorunu gelmektedir (Gündüz, s. 67).

Osmanlı imparatorluğuna hicret eden Bosnalı muhacirlerin takriben 1/3'ü topraklarında kalmalarının ya yaşamlarının, ya maîşetlerinin veya inançlarının kaybı ile sonuçlanacağına inanıyorlardı. Bundan dolayı, bir görüşe göre 150.000, diğer bir görüşe göre ise 100.000 ilâ 120.000 arasında Müslüman kimliğe sahip bir nüfus, kendi topraklarından Osmanlı topraklarına

¹⁰⁸ 1886 yılı 12 Eylül'ünde yayın hayatına başlayan *Vatan* gazetesinin sahibi ve editörü Mehmet Hulusi Bey'dir. Tamamen Türkçe ve Osmanlı harfleriyle haftalık olarak Cuma günleri çıkan gazete, Avusturya yanlısı bir politika izlerken, Osmanlı Devletine karşı da saygılı olan bir neşriyattır. *Vatan Gazetesi* ve göç konusundaki tutumu hakkında daha fazla bilgi için bkz. Genç Osman Geçer, “İşgal Sonrası Bosna-Hersek'te Göç Olgusunun Vatan Gazetesine Yansımaları”, *TÜBAR Dergisi*, 2010, XXVIII, s. 191-205; Gündüz, *Alahimanet Bosna*, s. 54-66.

hicret etmiştir (Norman, s. 38; Gündüz, s. 140). Ülkesinden ayrılan Boşnak muhacirlerden biri de bu tartışmalara katılan ve bu hususta *Hicret Risâlesi* yazan Hilmi Baba Bosnevi'dir.

Hilmi Baba eserini bölüm ve fasıllara ayırmadan, Bosnalı Müslümanlar için mahzurlu gördüğü üç temel esas üzerine oturtmaktadır. Bunlar: Dârulharp beldesinde oturan Müslümanların birbirleriyle savaşma ihtimali, Müslümanlar ve çocukları için din eğitiminin ortadan kaldırılması ve Avusturya'nın Müslüman çocuklara yabancı dil ve kendi dinlerini öğretmeleri onları Müslümanlıktan çıkaracağı iddialarıdır (Gündüz, s. 74).

Eserde ilk olarak hicretle ilgili âyetler ve tefsirlerine yer verilmiştir. Ardından başta İmam Buhârî ve Müslim gibi meşhur hadis mecmuaları olmak üzere, şerhlerinden de istifade edilerek hicretle ilgili hadisler zikredilmekte, küfür beldesinde ikamet etmenin Müslümanlar ve çocukları için haram ve mahzurlu olduğu vurgulanmaktadır. Az da olsa fikhî bilgilere yer verilen eserde Bosna'nın dârulharp, imkânı olanların hicret etmesinin vacip, ikamet haram, hatta buna muktedir olmayan fakir kimseleri zenginler, beraberinde götürerek onların hizmetinden istifade etmeleri, onların da göç etmesinin sağlanması hususu her fırsatta vurgulanmaktadır.

Bu kısa girişin ardından müellif *Hicret Risâlesi*'ne şu sözlerle başlamaktadır: "Dârulharp olan beldede ikamet etmek haram, hicret etmek vaciptir. Hicrete muktedir olduğu halde yerine getirmemek büyük günahdır. Bu hüküm, Kur'an'dan âyetler ve hadislerle sabittir".

Özellikle Nisâ, 4/97. "إِنَّ الَّذِينَ تَوَفَّيْتُمْ الْمَلَائِكَةَ ظَالِمِي أَنْفُسِهِمْ قَالُوا فِيمَ كُنْتُمْ قَالُوا كُنَّا مُسْتَضْعَفِينَ فِي الْأَرْضِ قَالُوا أَلَمْ تَكُنْ أَرْضَ اللَّهِ

وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا، إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانَ لَا يَسْتَطِيعُونَ وَاسِعَةً فَتُهَاجِرُوا فِيهَا فَأُولَئِكَ مَأْوَاهُمْ جَهَنَّمَ وَسَاءَتْ مَصِيرًا، إِلَّا الْمُسْتَضْعَفِينَ مِنَ الرِّجَالِ وَالنِّسَاءِ وَالْوِلْدَانَ لَا يَسْتَطِيعُونَ سَبِيلًا Kendilerine zulmetmekte olan meleklerin canlarını aldığı kimseler var ya; melekler onlara şöyle derler: "Ne durumdaydınız? (Niçin hicret etmediniz?)" Onlar da, "Biz yeryüzünde zayıf ve güçsüz kimselerdik" derler. Melekler, "Allah'ın arzı geniş değil miydi, orada hicret etseydiniz ya!" derler. İşte bunların gidecekleri yer cehennemdir. O ne kötü varış yeridir." âyetini öne çıkaran ve hicret hususunda kuvvetli delillerinden biri olarak gösteren Hilmi Baba, âyetin lügavî anlamlarını ve nüzül sebebini, Bağavî'nin *Me'âlimü't-tenzîl*'i, Hâzin'in *Lübâbü't-tevî*'i, Neseî'nin *Medârikü't-tenzîl*'i, Beyzâvî'nin *Envârü't-tenzîl*'i ve Şeyh Zâde'nin *Beyzâvî Hâşiyesi* gibi tefsir kaynaklarından aktarmaktadır. Ardından "Kim bir yerde dininin gereklerini yerine getiremiyorsa, ikâme edeceği yere hicret etmesi gerektiği" düşüncesini vurgulamaktadır. Bu düşüncesini "مَنْ فَرَّ بِدِينِهِ مِنْ أَرْضٍ إِلَى أَرْضٍ وَأَنْ كَانَ شَيْبًا مِنْ كَيْفِ الْأَرْضِ-Kim bir karış da olsa bir yerden diğerine dini için giderse, Yüce Allah ona cenneti vacip kılar ve İbrahim ve Muhammed'i (sav.) ona arkadaş yapar."¹⁰⁹ hadisiyle de desteklemeye çalışmaktadır.

Öte taraftan Taberî, Kurtubî ve İbn Kesîr'de nakledildiğine göre âyetin iniş sebebi, Hz. Peygamber'in hicretinden önce ona iman eden bazı kimseler, Mekke'deki yakınları ve kabileleri tarafından hicretten men edilmişler, birtakım işkence ve ezalara da maruz kalmışlardır. Bu kişilerin Bedir savaşına müstekreh olarak iştirak edip savaşta öldürülen kimseler olduğu söylenmektedir (Taberî, IX, 102-107; Kurtubî, V, 345; İbn Kesîr, II, 388-389). Râzî ise âyetin, iman ettiği halde Medine'ye hicret etmeyen veya korktukları için müminlere imanlı, kendi kavimlerinin yanında ise kâfir olduklarını izhar eden bir grup münafık hakkında indirildiğini belirtmektedir. Âyet hakkında başka nüzül sebepleri de bulunmaktadır (Râzî, XI, 196).

¹⁰⁹ İbn Hacer el-Askalânî, *el-Kâfi eş-şâfi fi tahrîci ehâdisi'l-Keşşâf*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1. Baskı, 1418/1997, s. 218. (Bu nas, Hasan el-Basrî'de nakledilen mürsel bir rivâyettir).

Sözü edilen Nisâ, 4/97. âyet indiği sırada Müslümanların Mekke'nin fethine kadar Medine'ye hicret etmeleri bağlayıcı ve farz idi (Mâtürîdî, III, 429; Suyûtî, II, 647). Buna yanaşmayanlar âyette “kendilerine zulmedenler” diye nitelendirilmiş, hicrete imkânı olduğu halde, zayıflığını bahane ederek müşrikler arasında biçâre olarak yaşamaya razı olanlar kınanmıştır. Hicret etme imkânına sahip iken putperestler arasında oturup onların baskılarına, hakaretlerine razı olmak, hatta savaş çıkınca onların ordularında asker olup Müslümanlara karşı savaşmak, onların düşüncelerini benimsemek olarak değerlendirilmiştir. Bundan dolayı özürleri kabul edilmemiş, cehennem azabına çarptırılacakları âyette açıkça belirtilmiştir (Ateş, VIII, 330-331).

Hilmi Baba'nın Bosnalı Müslümanları İslâm beldelerine hicret etmelerini gerekli olduğunu bildirdiği bir diğer Kur'an kaynaklı delili ise Ankebût, 29/56-57. “يَا عِبَادِيَ الَّذِينَ آمَنُوا إِنَّ أَرْضِي وَاسِعَةٌ” *Ey iman eden kullarım! Şüphesiz ki benim arzım (yeryüzü) geniştir. O halde, ancak bana kulluk edin, her can, ölümü tadacaktır. Sonra bize döndürüleceksiniz.*” âyetleridir.

Bu âyetlerde yüce Allah (cc.), inanan kullarına yeryüzünün geniş olduğunu, özgürce yaşayabilecekleri bir yere gidip kendisine kulluk etmelerini öğütlemektedir (Ateş, VIII, 323). Akabinde ise dünyanın ve dünyada korku veren hususların ehemmiyetsizliğini belirtmek üzere ölümü söz konusu etmektedir. Yine bu âyette dünyanın önemsizliği, insanların kaçınılmaz olarak öleceği, Allah'ın huzurunda toplanacakları, o halde Allah'a itaat etmek, ona hicret etmek ve buna benzer hususlarda eli çabuk tutmak gerektiği vurgulanmaktadır (Kurtubî, XIII, 371).

Hilmi Baba 12. varakta, bu âyetler ve müfessirlerden naklettiği bilgiler ışığında, görüşlerini temellendirmeye çalışır, ona göre: İster İslâm, ister küfür beldesi olsun herhangi bir ülkede kişi dininin emirlerini yerine getiremiyorsa, dinini ve ailesini koruması için o ülkeden başkasına hicret/göç etmesi vaciptir. O bu düşüncelerini muhatabına yönelttiği bazı sorularla ortaya koymaktadır: “Nemçe (Avusturya) idaresinde yaşayan Müslümanların durumu nedir? Şimdi Nemçe kâfirleri Allah'a ve peygamberine yesübbûn/küfrediyorlar, kötü söz söylüyorlar, ezanı duyduklarında minarenin altında köpek gibi havlıyorlar. Bir kâfir Allah'a, peygambere ve Kur'an'a alenî olarak sokakta yesübbû/küfrediyor, kötü söz söylüyor, mescitlerin kapısında içki dükkânları ve her dükkânda fâhişe/kötü kadınlar bulunuyorsa, bir dükkânda hem domuz eti, hem de inek ve koyun eti satılıyorsa, inanan Müslüman ülkesinde bu kötülükleri ve haramları gördüğünde nasıl sabredecektir? Bizim ülkemiz Nemçe'de (Avusturya) meydana gelen bu davranışlar, Rusya ve İngiltere'de bulunmamaktadır” (Hilmi Baba, vr. 12b).

Medine-i Münevvere'de Kırım müftüsünün anlattığına göre, Kırım idarecisi generalin biri, bir Müslümanın dinine bir gün sebebe/küfretti, kötü söz söyledi, biz bunu Rus idaresine bildirdik. İdare onu aşağılayarak ve hakkında tahkikat ile bu göreve tekrar dönmek üzere vazifesinden azletti. Bunu düşündüğümüzde bana hicret hakkında soru soranlara, eğer Müslümanları askere almasaydı Rusya'ya hicret etmelerini söyledim. Rusya diğer ülkelere nazâran daha âdil davranmaktadır. Çünkü Hz. Peygamber Mekke'de ashabına, Habeşistan'a hicret etmelerini, zirâ orada Hristiyan, ama adil bir kralın bulunduğunu söylemiştir. Kendisinde dinî şevk/istek olan bir kişi Nemçe (Avusturya) idaresinde nasıl hayatını idame ettirebilir? Birde Müslüman çocuklarını askere alıyorlar, elbise ve şapka giydirerek Hristiyan askerlerine benzetiyorlar. Bizim evlatlarımız, müşriklerin askerleri olup, Müslümanlarla savaştırılıyor, domuz eti yediriliyor ve içki içiriliyor, bu ailelerin durumları nasıl olur? Bu insanlara hicret nasıl vacip olmasın! (Hilmi Baba, vr. 12b-13a).

Diğer taraftan Saraybosna ve diğer kasabalarda yabancı okullar açıldı, bir rahibin yanında kızını ve oğlunu Hristiyan kitapları okurken gören kimse ne yapması gerektiğini bana sormaktadır. Mâlî ve bedenî olarak İslam beldelerine hicrete muktedir olup, dâruharb beldesinde yaşayan kimselere yazıklar olsun. Küfür beldesinden İslam beldesine Kitap, Sünnet ve İcma' ile sabit olan hicreti inkâr edenlere yazıklar olsun. Bunu ancak küfür, fesat ve bidatler ülkesinde yaşayıp

kâfirlere ve zalim idâreye yaslananlar inkâr ederler.¹¹⁰ Yüce Allah bu âlimler zümresinden bizi korusun. Âmin" (Hilmi Baba, vr. 12ab-13a).

Hilmi Baba çalışmasının devamında eğer hicretin, Buhârî ve Müslim'in naklettiği "لا هجرة بعد" Mekke'nin fethinden sonra hicret yoktur, *ancak niyet ve cihat vardır. Allah yolunda savaşa çağrıldığınız zaman hemen katılın*" (Buhârî, Cihâd 1; Müslim, Hac 82) hadisine göre câiz olmadığı söylenirse mealinde, bir soru sorar ve ardından buna şöyle cevap verir: İmâm Nevevî, *Müslim Şerhinde* bu hadisi iki şekilde yorumlamaktadır: Birincisi, Mekke'nin fethinden sonra oradan hicret yoktur, çünkü Mekke İslam beldesi olmuştur. Hicret dâruhaptent yapılır. Diğeri, yapanların açık imtiyaza sahip olduğu, matlup, mühim ve faziletli hicret, Mekke'nin fethiyle bitmiş, fetihten önce hicret edenlerle son bulmuştur. Öncesine göre İslam, Mekke'nin fethinden sonra açık kuvvet ve izzet kazanmıştır. İkinci cevapta küfür diyarından Müslüman beldesine göçte dini, aileyi ve çocukları koruma bulunmaktadır (Hilmi Baba, vr. 13ab).

Hilmi Baba sözün devamında, bu risâlede zikredilen âyetlerden hicretin vacip olduğu anlaşıldıysa, Hz. Peygamberin hadislerinden ve diğer rivâyetlerden de hicretin kıyamete kadar baki olduğunu söyler ve bu husustaki dayanaklarına yer vermektedir: Bu hususta Hz. Peygamber "لا تنقطع الهجرة حتى تنقطع التوبة و لا تنقطع التوبة حتى تطلع الشمس من مغربها" *Tevbe kesilmeden hicret bitmez. Güneş batıdan doğmadıkça da tevbe kesilmez*" (Ebû Dâvûd, Cihâd 2) buyurmaktadır. Hattâbî bu hadisi yorumlarken İslâm'ın ilk zamanlarında hicret farz iken, daha sonra mendup oldu demektedir. Yine Hz. Peygamber'in "كُفَّارًا لَّنْ تَنْقَطِعُ الْهَجْرَةُ مَا قَوَّيْلَ الْكُفَّارِ" *Küffarla kıtal/savaş edildiği müddetçe, hicret sona ermeyecektir!*" (Nesâî, hadis no, 4184) hadisinde zikrettiği gibi, darülcüfürden Müslüman beldelere hicret, dünyanın sonuna kadar farz olduğunu iddia etmektedir. İbn Arabî'nin *Fütühât*'ından naklettiği bir nasta, hicret et, kâfirler arasında yaşamda İslam dinine ihanet, küfür kelimesini İslâm kelimesinden üstün tutmak vardır. Allah Teâlâ savaşı İslâm'ın yüce olması için emretmiştir. Yine Müslümanın herhangi bir kâfirin zimmetinin altına girmekten sakınması gerektiğini vurgulamaktadır (Hilmi Baba, vr. 15a).

Keza Hilmi Baba, Hz. Peygamber'in (sav.), hicrete gücü yeten Müslüman'ın müşrikler arasında ikametini yasaklamış ve şöyle buyurmuştur: "بِرَأْتِ الذِّمَّةُ مِمَّنْ أَقَامَ مَعَ الْمُشْرِكِينَ فِي بِلَادِهِمْ" *Müşrikler arasında ikamet eden bütün Müslümanlardan beriyim.*" (İbn Adiy, VII, 305) Bir başka hadiste: "مِنْ جَامِعِ الْمُشْرِكِ وَسَكَنَ مَعَهُ فَهُوَ مِثْلُهُ" *Müşrikle beraber olup onunla ikamet eden kimse, onun gibidir.*" (Ebû Dâvûd, Cihâd 170; Şevkânî, VIII, 176) buyurulmuştur. Hilmi Baba, bu hadislerle ta'lika yapan Alkamî'nin düşüncelerine yer vererek şöyle dediğini nakletmektedir: "İster savaşçı olsun ister esir, muktedir olanın İslam beldesine hicret etmesi vaciptir. Çünkü Müslüman onların arasında horlanan ve ihanete uğrayan olacaktır. Evvela ondan geri dursalar da daha sonra dini hususunda ona eziyet etmelerinden emin olunmaz, ailesinin dinini açıklaması onun hakkıdır. Tıpkı İspanya'da dininden dönmeyen Müslüman tabayı öldürdükleri gibi, Nemçe (Avusturya) idarecileri de Budin ve Lika'daki Müslümanları zorla Hristiyan yapmış ve on iki binden fazla Müslümanı öldürmüşlerdir. Yine ölüm korkusundan kırk binden fazla kadın da Hristiyan dinini seçmiştir (Hilmi Baba, vr. 10b, 15b, 25b-26a).

Dahası Saraybosna hacılarından birisinin bana anlattığına göre Müslümanlar bayram namazı için Gazi Hüsrev Bey camiinde toplandıklarında, şehrin Avusturyalı idarecisi Müslümanlara ikram olması ve namaz çıkışı dinlemeleri için, cami avlusuna askeriyenin müzik grubunu gönderir. Bu askerlerden ikisi Müslümanlarla saf tutup namaz kılmışlar. Namazın ardından bu askerler camiden ağlayarak çıkmışlardır. Lisan bilenlerin anlattıklarına göre asıllarının zorla

¹¹⁰ Bu ifade ile Hilmi Baba, Habsburg/Avusturya yönetimi tarafından önce Tuzla müftülüğü, ardından 2. Reisül-ulemâ görevine getirilen M. Tefik Azabagiçi ve benzerlerini işaret etmektedir. Azabagiçi, Hilmi Baba'nın bu risâlesine yine aynı isimde bir *Hicret Risâlesi*yle cevap vermektedir. Çalışma için bkz. Geçer, "Azapzâde (Azabagiçi) Mehmed Tefik", s. 216-225.

Hristiyanlaştırılan Budin halkından oldukları, evlerinde hâlâ Kur'an bulunduğu, teberrük için onu ezberledikleri, o sebepten ağladıklarını söylemişlerdir. (Hilmi Baba, vr. 26ab) Bundan ötürü, Müslümanları dininden döndürmek Nemçe kâfirlerine has bir özellik olduğunu söylemektedir. Ardından şimdi Bosna'da hicrete mânî olan kimseler bu anlattıklarımıza ikna olmaz ise Mevla'dan ahirette onlarla haşrolunmasını dilerim, diyerek intizarda bulunmaktadır (Hilmi Baba, vr. 26a).

Yine Hz. Peygamber (sav.), “*كلُّ نفسٍ تُحشَرُ على هواها فمن هوى الكفر فهو مع الكفرة ولا ينفعه عمله شيئاً*”, *Her şahıs kendi isteği doğrultusunda hasrolunur, kimin eğilimi kâfirlerle beraber ise ameli ona fayda sağlamaz.*” (Heysemî, I, 118, X, 278) buyurmaktadır. Diğer bir hadiste ise “*ستكون هجرة بعد هجرة، فخير أهل الأرض ألزمهم مهاجر إبراهيم، ويبقى في الأرض شيراؤها تلفظهم أرضوهم، وتقدرهم نفس الله، وتحشرهم النار مع القرودة والخنازير*”-*Bir hicretten sonra bir hicret daha olacak. Arz ehlinin hayırlılarına Hz. İbrahim'in hicret ettiği yer (Şam) gereklidir. Arzda, ahâlisinin şerirleri kalır. Arzları, onları (öbür dünyaya) atar. Allah Teâla da onlardan hoşlanmaz. Onları ateş, maymunlar ve huzırlarla birlikte haşreder.*” (Ebû Dâvûd, Sünen, Cihâd 3) buyurulmaktadır. Hz. Peygamber'in bu sözünde, Medine'ye hicretin ardından ülkelerde fitne ve Allah'ın emrini yapanlar azalınca Şam'a hicretin olacağını, ahiretini ıslah ve dinini yaşamak için bu insanların orayı seçtiklerini, İslam askerlerinin orayı koruyacağını, nüzûl-i İ'sâ zamanında deccal ile savaşacaklarını, belki de hadis-i şerifin bu zamanı (müellifin zamanı) işaret ettiğini zikretmektedir (Hilmi Baba, vr. 16b, 17a).

Hilmi Baba bir başka yerde kâfirlerle ünsiyet kuranın, beraber yaşayanın, onların huyundan etkileneceğini söylemektedir. Bu hususta Hz. Peygamber'in (sav.) “*لا تُساکنوا المشركين ولا تُجامعوهم*” (Müşriklerle bir arada toplanmayın, birlikte oturmayın, kim müşriklerle bir arada toplanır ve onlarla beraber oturursa, o bizden değildir.” (Albânî, V, 435) buyurmaktadır. Zemahşerî'nin de dediği gibi “*لا ترض لمجالستك إلا أهل مجانستك*” senin cinsinden (huyu sana uymayan) olmayan birisiyle kalmaya razı olma, çünkü o şiddetli bir azaptır. Sehl b. Abdullah Tüsterî'de kim imanını sıhhate kavuşturup, tevhide de kendisini adadıysa bidatçı birisiyle ünsiyet kuramaz, oturamaz, yeme-içme yapamaz ve arkadaşlık edemez, demektedir. Her kim bidatçıya dünyada menfaat veya izzet ve şeref için sevgisini gösterirse, Yüce Allah o kimseyi şeref ve onuruyla zelil, zenginliği ile de fakir yapar demektedir. Ve her kim bidatçının yüzüne gülerse, Allah (cc.) iman nurunu onun kalbinden alır, demektedir. Arkasından “inanmayan bir sinasin” diyerek bir de tehdit savurmaktadır (Hilmi Baba, vr. 18a).

Bu açıklamaların ardından Hilmi Baba, bu naslardan keza dâruharb beldelerinden İslam beldelerine muktedir olanlar için göçün vacip olduğu hükmünü çıkarmaktadır. Yine İslâm beldelerinin birinde çeşitli bidat ve zulüm zuhur eder, şeriat uygulanmaz ve o ülkenin idarecisinde dini kuralları uygulamada gayret yoksa Müslümanların o ülkeyi terk etmeleri gerektiğini söylemektedir.

Diğer taraftan Hilmi Baba, ismini vermeden allâme dediği şeyhinin ifadeleriyle dönemin Osmanlı idaresini kınayarak şöyle demektedir: “Muhterem şeyhimden duymuştum o, eğer malım olsa İstanbul'dan Hindistan topraklarına hicret ederim, çünkü din hususunda bir gayreti/çalışması olmayan bir sultanla ikamet etmenin bir anlamı bulunmamaktadır.” Bu sözün şerîata uygun olduğunu aktaran Hilmi Baba, bazı büyüklerin ifade ettiği gibi evliyaların zulüm beldelerinde ikamet etmediklerini sözlerine ilave etmektedir (Hilmi Baba, vr. 19ab).

Yine Hilmi Baba, Medine Mahmudiye Medresesinde karşılaştığı Cân(?) beldesinden olduğunu söylediği bir tasavvuf erbabının/ehlinin ağzı ile Osmanlı paşalarını, giyim-kuşamı ve fetva ehlini kınayarak özetle şöyle demektedir: Bosnevî, hicret hakkında yazdıkların doğru, fakat hicret edecek muhacirler nereye gitmelidir? İstanbul'a gitseler, paşalar imân ehli giyimlilere ve sarıklılara güvenmiyorlar! Onlar, frenk elbiselileri giyenleri, kafasında kâfir şapkası olanları, Fransızca kitap okuyanları ve Arapça kitapları terk edenleri severler. Onlar İslâmî fetvayı

bırakıp, kâfir kanunlarıyla hükmediyorlar. Frenklerin oturduğu gibi sandalyelere oturmaktadırlar. Önlerinde Hristiyan kanunları, maarif meclisi, adliye meclisi gibi Hristiyan meclisler ve reisleri pek çoktur. Hristiyanlardan Paşa ismi geldi. Onlar da Hristiyanlara Paşa, Bey, Ağa ve Efendi diyorlar. Hâsılı onların imân ehline düşmanlıkları, kâfirlere muhabbetleri bulunmaktadır (Hilmi Baba, vr. 27a).

Öte yandan Medine-i Münevvere Mescid-i Nebî imamlarından birisinin bana naklettiğine göre, Saray-ı Hümayuna ramazanda görüşmek üzere batılı devletlerin konsoloslarından biri gelir ve saray camisinde yatsı namazında ezan okunmaması söylenir ve ezan okunmaz. Sonra anlaşılır ki bu olay Frenk büyükelçisi uğruna yapılmış bir iştir (Hilmi Baba, vr. 27ab).

Hilmi Baba Osmanlı bürokrat ve kadınlarını, Bosna'da Avusturya-Macaristan'ın yaptıklarına benzer bir tarzda Batılılaşma (Norman, s. 40) ile suçlamaya devam ederek şöyle demektedir: "Bosnalılar hangi delille İstanbul'a gidecekler, kalplerinde Hristiyanlara muhabbet bulunmasa da İstanbul erkek ve hanımları kâfirlere meyyaldirler. Erkekler, Frenk elbiseleri giyerler ve saçlarını onların saçlarına benzetirler ve hatta onlar gibi bastonla yürürler. Aynı şekilde İstanbul kadınları fistan ve şapka giyerek, kendilerini Hristiyan kadınlara benzetmektedirler. Yine hâkimler, geleneksel fıkıh kitaplarımız olan *Fetâvâ-i Ali Efendi*, *Behçetü'l-fetâvâ*, *Kadîhân*, *Fetâvâ-i Hindîyye* ve *Bezzâziyye*'yi bırakarak Mecelle kanunlarıyla hükmederler (Hilmi Baba, vr. 21a). Bu insanlar Hristiyan kanunlarıyla hükmederken, düşünmüyor ki Yüce Allah Kur'an'da "وَمَنْ لَمْ يَحْكَمْ بِمَا أَنْزَلَ اللَّهُ فَأُولَئِكَ هُمُ الْكَافِرُونَ، الظَّالِمُونَ، الْفَاسِقُونَ" -*Kim Allah'ın indirdiğiyle hükmetmezse, işte onlar kâfirlerin, zalimlerin ve fâsıkların ta kendileridir.*" (Mâide, 5/44, 45, 47) buyurmaktadır. Hicretin şartı, hicret edilen yerin İslam kanunlarını uygulaması ve emirlerinin adil olması gerekmektedir. Yine idareci, bütün davranışında ve yaşayışında şerfata uymalı, cesaretli olmalı ve cihat için hazırlıklı olmalı. kâfirlere düşman, Müslümanları sevmelidir (Hilmi Baba, vr. 28ab).

Bu durumda Hilmi Baba, Bosna Müslümanlarının İstanbul'un dışında başka bir yere gitmelerini tavsiye etmektedir. O yerin de hayvan beslemeleri, sağlıklı bir hayatları olması açısından Şam, Halep ve Urfa arasındaki tepelerin/dağların onlar için ideal olduğunu öğütlemektedir. Bu yaşam biçiminin bir yandan Hristiyan kanunlarıyla idare edilen Osmanlı şehirlerinden korunmak, diğer yandan Hz. Peygamberin hadislerinde tavsiye ettiği yaşam biçimine uygun olduğunu söylemektedir (Hilmi Baba: vr. 21ab). Öte yandan Hz. Peygamber'in "لَا تَقَوْمُ السَّاعَةَ حَتَّى يَنْزَلَ الرَّوْمُ" -*Rumlar, A'mak ve Dâbık isimli mahallere inmedikçe kıyamet kopmaz.*" (Müslim, Fiten 34) sözüne istinaden Mehdi'nin zuhur edeceğini, Halep'e yakın A'mak ve Dâbık'ta¹¹¹ Rumlarla savaşaacağını, sonra İstanbul'a gidip Osmanlı'nın elinden İstanbul'u alacağını zikretmektedir. Görüldüğü gibi neredeyse İstanbul'u bile dâruharb ilan edecek olan Bosnevî, eğer göçmenler göç ettikleri yerlerde dinlerini korumak isterlerse, onlar için en ideal yerlerin tepeler olduğunu söylemektedir. Ona göre göçmenler birkaç koyun, iki öküz alıp tepelere yerleşirlerse tarlayı işlerler, koyunların sütüyle de geçinirler (Hilmi Baba, vr. 27b). Hicrete muktedir zenginlerin hicret etmesi vaciptir, fakat bu zengin kişiler beraberinde fakir ve yoksul kimseleri de alırlarsa ziraatta ve diğer hizmetlerde onlardan faydalanırlar, onlar da kâfir beldesinde kalmamış, göç etmiş olurlar, demektedir (Hilmi Baba, vr. 22a, 29ab).

Hilmi Baba, İstanbul'un Eyüp semtinde Bosna'da olduğu gibi Müslüman çocukların kâfirlerin dil ve dinini öğrenmeleri, onları dinlerinden çıkaracağı düşüncesini komşusuyla yaptığı şu münazara ile de ortaya koymaktadır. Hilmi Baba, Eyüp camiinde vaaz ve nasihat esnasında tek oğlunu Fransızca eğitim veren Rüştiye mektebine gönderen, mütedeyyin ve okuryazar olarak zikrettiği bir memurun daveti üzerine evine ziyarette bulunur. O esnada Rüştiye'den gelen

¹¹¹ A'mak ve Dâbık, Suriye'de Halep yakınlarında iki köyün veya yerin adıdır.

memurun oğlu babasına: Bizim ilmihalimizde Allah birdir yazarken, Fransız ilmihalinde tek değil de üç olduğunu yazmaktadır. Bunun üzerine baba çocuğuna, okula gidip feyiz almaya devam etmesini, ancak Allah'ın tek olduğunu bilmesi gerektiğini tembihler. Bu durum karşısında şaşırın Hilmi Baba, bundan sonra sana selam vermek haram oldu diyerek, babaya karşı çocuğun bundan etkileneceği hususundaki tepkisini, onu ikaz ederek ve ondan selamı keserek ortaya koymaktadır (Hilmi Baba, vr. 23ab).

Öte taraftan aynı dönemde bu tartışmalara katılan dönemin Tuzla Müftüsü Azapzâde (Azabagiç) Mehmet Tevfik, tamamı 36 sayfa olan ve *Hicret Hakkında Risâle* isimli eserini çalışmanın ferağ kaydına göre 1302/1885 yılında önce Arapça olarak yazmıştır (Geçer: “Hicret Hakkında Risâle”, s. 218; Gündüz: s. 67). Arkasından beklenen yarar hâsıl olmayınca risâle, 15 Şubat 1886'de Türkçe olarak çıkan *Vatan* gazetesinde yayımlanmış ve okuyucularına dağıtılmıştır (Geçer, “Hicret Hakkında Risâle”, s. 221'den naklen *Vatan*, sayı 82, (2 Haziran 1886).

Azabagiç'in, Hilmi Baba'ya reddiye olarak yazdığı risâle, iki bölüm ve hatimeden oluşmaktadır ve tamamı Bosna-Hersek'in dâruharp olmadığı iddiasını ispat için kaleme alınmıştır. Yazar çalışmanın girişinde, Mekke'de hac için bulunduğu sırada son yüzyılda neredeyse yarısı Bosna-Hersek gibi Hristiyan yönetim altında bulunan Kırım, Dağıstan, Çerkezistan/Çerkesya, Cezayir, Hindistan ve diğer belde Müslümanlarının durumlarını inceleyip ülkesiyle karşılaştırdıktan sonra, önce Arapça olarak kaleme aldığı risâlesini bazı ilaveler yaparak Türkçe olarak tekrar neşretmiştir. Ona göre bu devletlerdeki Hristiyan idareciler, Müslümanların din hürriyetine ve eğitimine karışmadıkları için bu ülkelerin insanları Bosnalılar gibi başka bir ülkeye göç etmeyi düşünmemişlerdir. Bu ülkelerde, Bosna'daki gibi dini otoritenin bulunduğunu, Cuma ve diğer namazların camilerde kılındığını, ezanların okunduğunu bu durumda olan ülkenin dâruharp olamayacağını iddia etmektedir (Geçer, “Hicret Hakkında Risâle”, s. 221'den naklen Azabagiç, s. 6-7).

Azabagiç çalışmasının birinci bölümünde hicret hakkında varit olan hadislere yer vermektedir. Daha çok “Fetihten sonra hicret yoktur-بَعْدَ الْفَتْحِ لَا هِجْرَةَ” hadisi etrafında yoğunlaşan tartışma, Bosnalıların kesinlikle vatanlarından hicret etmemeleri gerektiği vurgulanmaktadır. Son bölümde ise Hilmi Baba'nın düşüncesinin aksine Azabagiç, Bosna'nın dâruharp olmadığını, delilleriyle ortaya koymaktadır.

Azabagiç eserin sonuç kısmında, Deli Hafız olarak zikrettiği, İstanbul'dan medrese arkadaşı Hilmi Baba'nın, Bosna'da gizli olarak tab edip dağıttığı *Hicret Risâlesini* ele almaktadır. Anlaşıldığına göre Hilmi Baba *Hicret Risâlesini* ilk önce 23 Şevval/5 Ağustos 1302/1885'de Medine Mahmudiye Medresesinde yazmış, ardından Avusturya-Macaristan'ın Bosna'yı işgali sonrası Tuzla Müftülüğüne getirilen Azapzade (Azabagiç) Mehmet Tevfik ise eserini önce Arapça olarak yine 1302/1885 yıllarında neşretmiş, ardından 1886'da bazı ilavelerle Türkçe olarak tekrar yayımlamıştır.

Azabagiç'in eserinin ikinci defâ yayımlanma tarihi olan 1886 yılına kadar, Türkçe neşredilen *Vatan* gazetesinde Eylül 1884'ten başlayarak beş sayı boyunca imzasız olarak göçe karşı çıkan makale ve değerlendirmeler de yer almıştır (Geçer, “İşgal Sonrası Bosna-Hersek'te Göç Olgusu”, s. 191-205). Hem Hilmi Baba'yı ve hem de Mehmet Tevfik Azabagiç'i hicret hakkında risâle yazmaya iten sebebin başında bu amilin olması kuvvetle muhtemeldir. Öte yandan Azabagiç, İstanbul'dan medrese arkadaşı Hilmi Baba'nın kısa süre önce yazdığı *Hicret Risâlesine* de cevap vermiş olmaktadır. Hilmi Baba'nın hicret hakkındaki düşüncelerini serdettikten sonra, şimdi de değerlendirmesine geçebiliriz:

2.4. Değerlendirme

Hilmi Baba'nın çalışmasında yer verip tanımını yapmadığı dâruharp teriminin, klasik İslam hukuku kaynaklarında "küfür yönetiminin hâkim olduğu ülke", "kâfir liderin emir ve idaresinin yürürlükte olduğu ülke", şeklinde tarifi yapılmıştır. Buna göre dâruharp, İslam dışı devlet ve yönetimlerin hâkimiyet alanı, faaliyet ve hukuk düzenlerinin uygulama sahasını ifade etmektedir (Özel, "Dâruharp", VIII, 536).

Yine, "Dâruharp", İslâm hukuku kaynaklarında "dâruislâm dışındaki ülkeler" anlamında ve bugünkü "yabancı ülke" tabirinin karşılığı olarak da kullanılmıştır (Özel, "Dâruharp", VIII, 536). Dâruharp, halkının Müslüman olması veya ülkenin Müslümanlar tarafından fethinden sonra orada İslâm hükümlerinin uygulanmasıyla dâruislâm haline gelir. Bu hususta İslam hukukçuları arasında ittifak bulunmaktadır. Ancak bir ülke yalnız fethedilmekle değil o ülkenin yurt edinilmesine karar verilip hukuk düzeninin uygulanmasıyla da dâruislâma dönüşür. Dâruislâmın, dâruharme dönüşmesi hususunda ise İslam hukukçuları farklı görüşler ileri sürmüşlerdir (Özel, "Klasik İslâm Devletler Hukukunda Ülke Kavramı", s. 45). Biz Hilmi Baba ve Bosna halkının Hanefî olmasından ötürü burada yalnız bu mezhebin görüşlerini zikretmekle iktifa edeceğiz.

Klasik kaynaklarda dâruislâmın dâruharme dönüşmesi için şu şartlar ileri sürülmektedir:

1. Gayri müslim bir devletin, İslâm ülkesini istilâ etmesi.
2. Dâruislâmda bir şehir veya bölge halkının, irtidad (dinini terk etmek) ederek o yeri işgal etmesi.
3. Zimmet akdiyle İslâm devletinin himâye ve hâkimiyetine geçerek İslâm teba'sı olan ve müslüman olmayanların (zimmîler) bu anlaşmayı bozup buldukları yerde hâkimiyetlerini ilân etmeleri (Özel, s. 45).

Bu üç durumda hangi şartların gerçekleşmesiyle istilâ edilen yerlerin dâruharme dönüşmüş olacağı hususunda Hanefî mezhebinin görüşü ise şöyledir: Ebû Hanife'ye göre dâruislâmın dâruharme dönüşmesi için şu üç şartın gerçekleşmesi gerekir:

- a. İstilâ edilen yerde küfür ahkâmının uygulanması, İslâmî hükümlerin uygulanmaması.
- b. Ülkede ilk emanları üzere bulunan hiçbir Müslüman veya zimmînin kalmaması.
- c. Ülkenin dâruharme bitişik olması (Özel, s. 45).

Hanefî müçtehitlerinden Ebû Yûsuf ve İmâm Muhammed'e göre dâruislâm, içinde küfür ahkâmının uygulanmasıyla dâruharme dönüşür (Özel, *İslam Hukukunda Ülke Kavramı*, s. 102-117).

Bu şartlardan, birincisiyle ilgili olarak istila edilen yerde, dâruislâm toprağında küfür kanunlarıyla islâmî hükümler de uygulanıyorsa bu şart gerçekleşmemiş sayılır. Yine ikinci şarta göre ülkede can ve mal güvenliği kesintiye uğramadan devam ediyorsa ülke yine dâruharme dönüşmez denilmektedir (Özel, s. 48).

Son şartla ilgili olarak Hanefî âlimlerinden Cessâs, ülke ile ilgili hükümlerin zamanın şartlarına göre değişebileceğini, Ebû Hanife'nin bu şartı, kendi zamanındaki duruma göre verdiği/söylediği mütalaası önem taşımaktadır (Özel, "Klasik İslâm", s. 49'dan naklen *Şerhu Muhtasari't-Tahâvî*, vr. 163a).

Müteahhirûn Hanefî âlimleri de bu görüş ve delilleri yorumlarken böyle bir ülkede İslâm ve küfür hükümlerinin birlikte uygulanması, ezan, cemaatle namaz, cuma ve bayram namazları gibi dinin şeaîri (temel semboller) sayılan ibadetlerin serbestçe ifası, dinî eğitim ve öğretimin

yapılması durumlarında ülkenin dâruislâm kalmaya devam edeceğini belirtmişlerdir (Özel, s. 49-50).

Yine Hanbelî mezhebi âlimlerinden İbn Teymiyye'de 1300'lü yılların başında Moğollar Mardin'i istila ettikleri zaman, Bosna'ya benzer bir durum yaşayan bölge ile ilgili fetvasında, Mardin'in fıkhîta dâruislâm-dâruharb şeklindeki ayrımına uymadığını, burada farklı bir durumun olduğuna dikkat çekmiştir. Ona göre, Mardin'de ikamet edenler, dinlerinin gereklerini yerine getirmekten aciz iseler hicret etmeleri vaciptir, değilse müstehaptır. İşgalcilerle işbirliği yapanlar onların ülkelerinde görev almaları durumunda münafık kabul edilmezler, demektedir (İbn Teymiyye, XXVIII, 240).

SONUÇ

Hilmi Baba'nın bu çalışması hicretle ilgili bazı âyet ve hadislerle bu hususta zikredilen bazı görüşleri içermektedir. Bununla birlikte risâle acele yazılmış intibai vermektedir. Dâruharb terimi üzerinde durulmaması, tanımının yapılmaması, hükmün fikhî yönünün detaylı olarak ele alınmaması bunun en büyük göstergesidir. Dâruharb neye denir? Dâruislâm ne zaman dâruharb olur? vb. gibi sorular ilmî verilere dayandırılarak cevaplarını bulmamıştır. Yine Bosna'nın hangi delillere istinaden dâruharb olduğu, dolayısıyla orayı terk etmenin neden farz olduğu, kesin delillerle ortaya konulamamıştır.

Hilmi Baba'nın da çalışmasında zaman zaman değindiği gibi Avusturyalıların istila ettiği Bosna'da beş vakit ezan minarelerden okunmakta, arkasından cemaatle namaz eda edilmekte, Cuma ve bayram namazları gibi dinin şeâiri (temel semboller) sayılan ibadetler serbestçe yapılmaktadır. Bundan ötürü, Bosna ve benzeri ülkelerin, müteahhir Hanefî âlimlerinin de belirttiği gibi, dâruislâm kalmaya devam edeceği yönündedir. Bu zâviyeden bakıldığında Hilmi Baba'nın çalışmasında yer verdiği deliller, hicreti tavsiye eden delillerden öte geçememekte ve hicretin Bosnalılar için farziyyetini ifadeden, son derece uzak gözükmemektedir.

Azabagiç'in Hilmi Baba'ya reddiye olarak hazırladığı *Hicret Risâlesinde* de zikrettiği gibi bu şeâirlerin yanında Bosna'da dinî nikâh akitleri, miras, iddet ve sübut-ı neseb gibi özel kanunları uygulayan kadılar bulunmakta ve bunların üstünde din işlerini yürüten *Reîsü'l-ulemâ* kurumu mevcuttur (Azabagiç, s. 17-18). Ülke idaresi gayrimüslim olsa da Müslümanların işlerini yürüten dinî kurumlar bulunmakta ve Müslümanlar dinî görev ve vecibelerini yerine getirmektedirler. Zamanımızda olduğu gibi, bu durumdaki ülkelerde Müslümanlar üzerinde baskılar olsa bile insanlar dinî vazifelerini ifâ etmektedirler. Bundan ötürü o beldeler Hanefî fikhîçilerinca dâruharb olarak nitelenmemektedir.

Son olarak Hilmi Baba'nın çalışması, Osmanlı topraklarına göç eden 150.000 muhacir Bosnalı üzerinde bir etkisinin olduğunu söyleyebiliriz. Ayrıca Hilmi Baba, York Norman'ın da dediği gibi "Hem Bosna'da hem İstanbul'da, Batılı anlamda devlet kurucularının çıkarları uğruna feda edildiklerini hisseden, dönemin muhacirlerinin çoğunun da temsilcisidir." (Norman, s. 40).

KAYNAKÇA

Akgündüz, Murat (2003), "Osmanlı İdaresi Döneminde Bosna-Hersek", *DEÜİFD.*, İzmir, sayı XVIII, s. 111-130.

Albânî, Muhammed Nâsuriddîn (1435), *Silsiletü'l-ahâdisi's-sahiha*, Mektebetü'l-meârif, ts, V, 435.

Ateş, Süleyman, *Kur'ân Ansiklopedisi*, Kuba Vakfi Yay., İstanbul ts.

Bosnevî, Hilmi Baba, (1302/1885), *Hicret Risâlesi* Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 421.

Bosnevî, Hilmi Baba, *Mecâlisü'l-Bosnevî*, Süleymaniye Ktp. İbrahim Efendi nr. 517 ve 518.

- Buhârî, *Sâhîh*, İstanbul, ts.
- Ebû Dâvûd (1389), *Sünen*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, (tah. İzzet Ubed) (1. Baskı), Beyrut
- el-Askalânî, İbn Hacer (1418/1997), *el-Kâfî eş-şâfi fî tahrîci ehâdisi'l-Keşşâf*, Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1. Baskı.
- el-Askalânî, İbn Hacer (1418/1997), *Tehzîbu't-tehzîb*, Müessesetü'r-risâle(1. Baskı), X, 90.
- Geçer, Genç Osman (2010), "İşgal Sonrası Bosna-Hersek'te Göç Olgusunun Vatan Gazetesine Yansımaları", *TÜBAR Dergisi*, XXVIII, s. 191-205.
- Geçer, Genç Osman (2010/20), "Azapzâde (Azabagiç) Mehmed Tefvik'in "Hicret Hakkında Risâle" Adlı Eseri Üzerine Bir Değerlendirme", *Türkbilig Dergisi*, s. 216-225.
- Gülşen, Ekrem (2016), "Osmanlı'da "Mecâlis" Tefsir Geleneği: Hilmi Baba b. Hüseyin Taşlıcavî Bosnevî ve "Tefsîru Sûreti'd-Duhâ" Örneği", İlim Yayma Vakfı, Kur'an ve Tefsir Akademisi, Osmanlı'da Tefsir Dersi Gelenekleri, *Sempozyum Kitapçığı*, İstanbul, s. 64-96.
- Gündüz, Tufan (2016), *Alahimanet Bosna, Boşnakların Osmanlı Topraklarına Göçü*, (2. Baskı), Yeditepe Yay.,
- Heysemî (1406), *Mecmeu'z-zevâid*, Müessesetü'l-meârif.
- İbn Adiy (1418), *el-Kâmil fi'd-duafâ*, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, (tah. Ali Muhammed Muavviz ve Adil Ahmed), 1. Baskı.
- İbn Hişâm (1985), *es-Sîre*, (trc. Yusuf Velişah Uralgiray) Muhammed b. Suud Üniversitesi Yay., Riyad, II, 37.
- İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-Azîm*, Mısır, ts.
- İbn Teymiyye (1338), *Mecmûu'l-Fetâvâ*, Riyad.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed (1416/1996), *el-Câmi' li-ahkâmi'l-Kur'ân ve'l-mübeyyinü limâ tademmenehû mine's-sünneti ve âyi'l-furkân*, (tah. Muhammed el-Hafnâvî ve Mahmûd Hâmid Osman), Dâru'l-Hadîs, Kahire.
- Laviç, Osman (2003), "Mehmed Tefvik Azabagiç", *DİA*, Ankara, XXVIII, 536.
- Mâtürîdî (2010), *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Mizan Yay., İstanbul.
- Müslim, *Sâhîh-i Müslim*, İstanbul, ts.
- Nesâî, *Sünen*, İstanbul, ts.
- Norman, York (2012), "Hilmi Baba ve 1878 Sonrasında Osmanlı İmparatorluğunda Boşnak Muhacirlerin Yaşadığı Müşkilât", *1453 Dergisi*, İst. Büyükşehir Bld. Yay., 2012/15, s. 37-40.
- Olaş, Zerrin (2007), *Avusturya-Macaristan İmparatorluğu İşgalinde Bosna-Hersek*, (Yüksek Lisans Tezi), SAÜSBE., Sakarya.
- Önkâl, Ahmet (1998), "Hicret", *DİA*, İstanbul, XVII, 458-462.
- Özel, Ahmet (1993), "Dârulharp", *DİA*, İstanbul, VIII, 536-537.
- Özel, Ahmet (1998), *İslam Hukukunda Ülke Kavramı: Dârulislâm-Dârulharp*, İstanbul.

Özel, Ahmet (2012), “Klasik İslâm Devletler Hukukunda Ülke Kavramı ve Günümüzdeki Durum: İbn Teymiyye'nin Mardin Fetvası ile Benzeri Diğer Bazı Fetvalar”, *MÜİFD*, sayı 43, İstanbul, s. 41-64.

Râzî (1985), *Mefâtihu'l-Gayb*, Dâru'l-fikr, Beyrut.

Suyûtî (1306), *ed-Durru'l-mensûr*, Mısır.

Taberî (1325), *Câmiu'l-beyân*, Beyrut.

Tahrirat-Ecnebiyye ve Mabeyn Mütercimliği Belgeleri, nr. 7/70.